

De antikoloniale etnografie en postkoloniale inschikkelijkheid in de Zuid-Afrikaanse reisverslagen van Antoni Rehman¹

PAWEŁ ZAJAS

*Adam Mickiewicz University, Poznań, Poland
University of Pretoria, Pretoria, South Africa*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Instytut Filologii Angielskiej
al. Niepodległości 4, 61-874 Poznań, Poland

zajas@ifa.amu.edu.pl

Anticolonial ethnography and postcolonial subordination in Antoni Rehman's travel accounts of South Africa

Abstract. The paper is devoted to the ethnographic work of Antoni Rehman (1840-1917) – the first attempt, in Polish, at a scientific description of the southern part of the African continent. In the course of the analysis it becomes evident that the ethnographic writings of Antoni Rehman are involved in the intricate relations of colonialism in a way not apparent at first glance. In his evaluation of indigenous peoples, Rehman first and foremost emphasizes the aspirations of certain groups (particularly the ‘Kaffirs,’ as the Xhosas and Zulus were referred to at that time) to self-sufficiency and independence from Boer and English domination. The South African indigenous peoples thus become a metaphor for Polish post-partition history. Rehman demonstrates his anti-colonial views likewise on a broader level, through his repeated contempt and condemnation of the colonization of nations and ethnic groups, such as the English and Afrikaner policies towards the black majority, as well as British attempts at seizing the Boer Republics (Rehman’s first stay in South Africa coincided with the annexation of Transvaal in 1877). Still, on a more detailed level, for instance in Rehman’s description of European minorities, positive evaluation is bound up not with anti-colonial attitudes, but rather with successful colonization and the accumulation of goods. In this case, the German people are placed on top of the civilization ladder, while the Boers are depicted as if they were by their nature defined as a people who do not have the right to their own modern state. The Polish researcher has internalized the

¹ Deze bijdrage is gedeeltelijk gebaseerd op mijn artikel dat in *Stilet. Tydskrif van die Afrikaanse letterkundevereniging* verscheen (Zajas 2005). Dit is echter een bijgewerkte en uitgebreide versie, aangevuld met nieuwe onderzoeksresultaten.

Prussian ideology of progress which relegates less organized nations to the margins of history. Accordingly we see to which extent postcolonial nostalgia and consciously hailing from the colonized part of Europe determine the nature of Polish-South African ethnography.

Keywords: ethnographic literature; postcolonial theory; travel writing; South Africa

1. Inleiding

Deze bijdrage is gewijd aan de etnografie van Antoni Rehman (1840-1917) – het eerste Poolse wetenschappelijke werk over zuidelijk Afrika. In mijn analyse van zijn representatie van de Zuid-Afrikaanse autochtonen en de daar verblijvende Europese gemeenschap wil ik vooral bewijzen dat Rehman's teksten een teken dragen van zijn eigen postkoloniale subalterniteit. De politieke afhankelijkheid van Polen tijdens de zogenaamde Poolse Delingen (1792-1918) liet namelijk zichtbare sporen achter in de etnografie van niet-Europese werelddelen. Daarbij werd er niet alleen gezocht naar duidelijke overeenkomsten tussen Polen en andere onderdrukte volkeren. Ook het hegemonische discours (in dit geval de Pruisische imperiale ideologie) van de kolonisator werd (bewust of onbewust) overgenomen en door de Poolse reiziger in zijn reisverslagen toegepast. Daardoor ontstond er in de etnografie van Rehman een tweesporige afbeelding van het negentiende-eeuwse Zuid-Afrika. Enerzijds nam hij een antikoloniale houding aan, anderzijds liet hij zich meeslepen door de Pruisische propaganda waarin de Duitsers werden voorgesteld als bringers van beschaving. Onderdrukking ging dus, hoe paradoxaal dit ook mag klinken, gepaard met bewondering. Pruisen, later Duitsland, toen één van de bezetters, werd door sommige vertegenwoordigers van de Poolse intelligentsia (vooral door degenen die niet uit het Pruisische deel van het bezette Polen kwamen) beschouwd als culturele en politieke superieur.

De Pools-Zuid-Afrikaanse parallellen lijken misschien soms gewaagd. Rehman maakt nooit directe vergelijking tussen de Afrikaners, de inheemse bevolking van Zuid-Afrika en Polen. Toch wil ik op de mogelijke historisch-culturele achtergrond van zijn etnografische teksten wijzen waaraan in mijn interpretatie een bijzondere betekenis wordt toegeschreven.

2. Antoni Rehman in het Zuid-Afrikaanse discours

Arkadiusz Żukowski die een onderzoek deed naar de Pools-Zuid-Afrikaanse betrekkingen, geeft in zijn boek (1994) een lange lijst van Polen die vanaf de 15de eeuw tot het einde van de negentiende eeuw Zuid-Afrika hebben bezocht. De

Polen vergezelden in dit werelddeel de Portugese zeelui, maar tot het einde van de 18de eeuw beperkte zich hun verblijf slechts tot Kaapstad en zijn omgeving. Er dient ook opgemerkt te worden dat de eerste Poolse beschrijving van zuidelijk Afrika van 11 januari 1644 dateert en van de pen van de jezuïet Michał Boym (1614-1659) komt, een van de grondleggers van de Europese sinologie. Boym verwijfde op zijn weg naar Macau op de zuidoostelijke oever van Afrika en beschreef een land dat in die tijd 'Kafraria' werd genoemd. Daarmee lag hij 150 jaar voor op de publicaties van de Engelse reiziger John Barrow die door wetenschappers soms als voorloper in deze kwestie wordt beschouwd (Kajdański 1999: 64). Interessant is ook de beschrijving van Kaapstad die we aantreffen in de memoires van de Poolse korporaal in dienst van de VOC – Teodor Anzelm Dzwonkowski (1764-1850). Zijn handschrift werd eerst begin van de jaren tachtig van de 20ste eeuw gevonden en in 1985 uitgegeven. De twee Nederlandse schepen waar de Pool op voer, kwamen in 1786 in de Tafelbaai aan teneinde verse voedingsmiddelen te verkrijgen en de bemanning die aan scheurbuik leed te laten genezen (Dzwonkowski 1985: 66). Het merkwaardige aan Dzwonkowski's beschrijving is zijn belangstelling voor het libertijnse gedrag van Kaapse burgers dat volgens de auteur bijna onbegrensd was (Dzwonkowski 1985: 67-68).

In de 19de eeuw werden de Poolse contacten met Zuid-Afrika intensiever. De Polen die er steeds vaker naartoe gingen, kunnen we in drie groepen verdelen: zeelui op Russische, Pruisische en West-Europese schepen, opstandelingen tegen het Russische gezag die het land moesten verlaten, alsook fortuinzoekers die naar Australië snelden toen er goud werd ontdekt (Żukowski 1994: 73-82). Tot de jaren zeventig van de 19de eeuw waren er echter geen Polen in Zuid-Afrika die aan het land een systematisch wetenschappelijke aandacht wijdden.

De onomstreden baanbreker op dit gebied was Antoni Rehman. Hij werd geboren in mei 1840 in Kraków (Krakau), toen onderdeel van het Habsburgse Rijk, en studeerde natuurwetenschappen en geografie aan de Jagelloonse Universiteit. Al vroeg was het veldwerk een onafscheidbaar deel van zijn wetenschappelijk onderzoek. Dankzij het mecenaat van Włodzimierz Dzieduszycki kon hij zich als jonge assistent aan het onderzoek van locale korstmossen wijden. In de jaren zestig zette hij zijn studie in München voort, wat in een *Habilitationsschrift* over planten-anatomie resulteerde. In de jaren 1873-74 ondernam hij een reis naar de Kaukasus en de Krim, en in de jaren 1875-77 en 1879-80 reisde hij twee keer naar Zuid-Afrika. Na zijn verdere specialistische studies in Bonn en Wenen werd hij tot professor aan de Lembergse universiteit benoemd waar hij ruim dertig jaar een leerstoel bekleedde. Rehman leverde een grote bijdrage tot de ontwikkeling van de plantkunde, die van een oppervlakkige leer over plantnamen tot een echte wetenschap van planten als levende wezens en hun levensprocessen evolueerde (Kuczyński 1990: 162). Door zijn slechte gezondheidstoestand, vooral problemen met zijn ogen,

zag hij zich genoodzaakt om met pensioen te gaan. Rehman overleed in Lemberg op 12 januari 1917 (PSB 1988: 2-4).

Zijn eerste reis door Zuid-Afrika maakte Rehman in de jaren 1875-1877 en deze leidde hem langs de Kaap en Mosselbaai tot de haven in Knysna. Vervolgens reisde hij door de Karoo en naar Kimberley, maar wegens gebrek aan geld moest hij zijn plannen opgeven om in de sporen van Livingstone tot het Ngamimeer door te dringen. In plaats daarvan bezocht hij Oranje-Vrijstaat, Basoetoland en de Drakensbergen vanwaar hij via Natal in september 1876 in Durban aankwam. De vrucht van deze eerste tocht was een rijke plantenverzameling die in maart 1877 naar Krakau werd gebracht. Gedurende zijn tweede reis verkende Rehman Natal, Pretoria, de Machalisbergen en de zuidelijke delen van de Kalahari-woestijn. Tijdens een poging om de Limpoporivier te bereiken werd hij door zijn ingehuurd gidsen en dragers verlaten; ziek en zonder geld moest Rehman zijn Afrikaanse avontuur tot een einde brengen. In totaal bracht hij drie jaar in Zuid-Afrika door. Zijn botanische verzameling wekte belangstelling in Europese wetenschappelijke kringen. Om de gemaakte schulden af te betalen werd hij gedwongen om zijn collectie aan de universiteit in Zürich en het Koninklijke Museum in Berlijn te verkopen (Żukowski 1994: 84).

Rehman was een van de weinige over Afrika schrijvende Polen die over een grondige etnografische kennis beschikte en de betekenis van dergelijk onderzoek verstond. Uit zijn Zuid-Afrikaanse tochten vloeiden, naast een reeks wetenschappelijke artikelen, twee boeken voort: *Szkice z podróży do Południowej Afryki odbytej w latach 1875-1877* [Schetsen van een reis naar Zuid-Afrika in de jaren 1875-1877] (Rehman 1881) en *Echa z Południowej Afryki* [Echo's uit Zuid-Afrika] (Rehman 1884).

Het kennisniveau van Rehman is ook voor de lezer van vandaag bewonderenswaardig. Als botanicus laat hij ons ook zijn belezenheid in antropologische geschriften en reisliteratuur zien. Op veel plaatsen beroept hij zich op reisdocumenten uit Zuid-Afrika, geschreven door Karl Mauch (1837-1875), Gustav Fritsch (1838-1927), John Barrow (1764-1848), Hinrich Lichtenstein (1780-1857), Robert Moffat (1795-1883), Willem Bleek (1827-1875), Anders Sparrman (1748-1820), François le Vaillant (1753-1824), Peter Kolb (1675-1725) en Mungo Park (1771-1806). Zijn kennis over de Zuid-Afrikaanse realiteit putte hij dus uit Franse, Duitse, Engelse, Schotse en Zweedse werken die omtrent de eeuwwisseling (18de/19de eeuw) verschenen. Niet alleen talrijke verwijzingen naar werken van de bovengenoemde auteurs maar ook Rehman's vriendschap met Wilhelm Bleek, een Duitse linguïst die veel over de typologie van Bosjesman-talen publiceerde en bij wie de Poolse geleerde in Kaapstad woonde, getuigen van het feit dat Rehman deel uitmaakte van de Europese *Kommunikationsgemeinschaft* (Harbsmeier 1994: 23).

3. Het antikoloniale beeld van Zuid-Afrikaanse allochtonen

Rehman besteedde veel aandacht aan de inheemse bevolking en zijn opmerkingen waren niet alleen tegen de Nederlandse (wat toentertijd aan de norm voldeed – de Boeren werden in de meeste reisverslagen negatief beoordeeld) maar ook tegen de Engelse koloniale politiek (wat onder buitenlandse reizigers eerder uniek was) in Zuid-Afrika gericht. Omdat zijn route langs Noord-Transvaal leidde, maakte hij niet alleen kennis met de Khoisan, maar ook met de Zoeloes en Xhosas. De redenen van Rehman's belangstelling voor Afrikaanse inlanders volgden het Europese patroon: het onderzoek naar individuen die in staat van oorspronkelijke wildheid verkeren leidt tot een betere kennis over "de essentie van mensen," meende Rehman (Rehman 1884: 141). De kennismaking met de inboorlingen is dus een soort reis naar het begin. Toch kunnen de contacten tussen Rehman en Zuid-Afrikaanse inlanders niet oppervlakkig worden genoemd. Omdat hij niet alleen Engels en Duits maar ook Nederlands sprak (Rehman 1884: 117), verliep de communicatie vlot. In moeilijkere gevallen was hij op tolken aangewezen. Rehman's opmerkingen laten ook vermoeden dat hij over een basiskennis van Sotho en Zoeloe (Rehman 1884: 267-268) beschikte. Van dit laatste maakte hij gebruik tijdens zijn tocht door het noordoostelijke Transvaal.

In het tweede relaas van Rehman werd de beschrijving van etnische groepen buiten het verhalende deel geplaatst (Rehman 1884: 139-301). Deze aparte plaats in de tekst wekt bij de lezer de indruk van objectiviteit. De volgorde van de beschrijving: uiterlijk, gewoonten, godsdienst die in een *ethnographic present* werden gesteld is een voortzetting van de topische structuur van zijn voorgangers. Door kritiek op de geciteerde bronnen (o.a. Barrow, Fritsch, Bains, Chapman, Livingstone, Moffat en Lichtenstein) lijkt hij nog meer objectief te willen overkomen. "[. . .] ik denk dat de verkondigde bijzonderheden die ik gedurende mijn reis verzamelde niet zonder waarde zijn en de door andere wetenschappers vergaarde materialen zullen aanvullen" (Rehman 1884: 144).² Volgens Rehman is deze aanvulling wel nodig want de "aan andere reizigers ontleende informatie vormt zo'n raar geheel dat het een onpartijdige lezer van deze beschrijvingen onwillekeurig aan hun geloofwaardigheid laat twijfelen" (Rehman 1884: 144).³

Rehman handhaafde zonder voorbehoud ethnocentrische categorieën waarmee de beschreven groepen hun plaats op de beschavingsladder toebedeeld kregen.

² "Sądzę, że ogłoszenie szczegółów, zebranych w ciągu mej podróży, nie będzie bez wartości i przyczyni się choć w części do uzupełnienia materiałów nagromadzonych przez innych" (Rehman 1884: 144).

³ "Szczegóły podawane o nich przez różnych podróżników w tak dziwaczną składają się całość, że bezstronny czytelnik, czytając te opisy, mimo woli o wiarygodności ich powątpiewać musi" (Rehman 1884: 144).

Maar gemoraliseer vanuit een positie van beter weten *post factum* is hier wetenschappelijk gezien niet wenselijk. Ik laat het woord aan Siegfried Huigen die dit kort en bondig samenvatte: "Veel publicaties over het koloniale discours willen nadrukkelijk kritisch zijn. [. . .] Daarmee wordt de fout herhaald die de oude imperialisten wordt verweten: het andere reduceren tot het eigene door aan de context waarin dat andere staat voorbij te zien. Ik geef de voorkeur aan een historische benadering" (Huigen 1994: 121). Mijn aandacht richt zich dus minder op Rehman's eurocentrisme dat in de negentiende eeuw een vrij algemeen verschijnsel was, maar gaat meer uit naar zijn antikolonialisme en kritiek op bestaande stereotiepen in het werk van zijn voorgangers.

De volgorde in de representatie van autochtonen (eerst Bosjesmannen, dan Hottentotten en aan het einde 'Kaffers') strookt met de algemene voorstelling van hun ontwikkelingsgraad in de tweede helft van de 19de eeuw. Rehman gebruikt in zijn beoordeling twee soorten criteria die soms in tegenstrijdige meningen resulteren. Als eerste criterium geldt de plaats van een bevolkingsgroep op de beschavingsladder. Op grond daarvan staan de San heel onderaan, terwijl de 'Kaffers' de hoogste cijfers krijgen. Het tweede criterium, gedeeltelijk tegenstrijdig met het eerste, zijn de morele kwaliteiten die aan autochtonen worden toegeschreven. Onbeschaafde Bosjesmannen worden deze keer positiever beoordeeld dan Hottentotten die mettertijd de ergste gewoontes van de Europeanen, zo oordeelt Rehman, hadden overgenomen. De 'Kaffers' hebben in de aan San en Khoikhoi gewijde hoofdstukken al een voorbeeldfunctie, zowel vanwege hun beschavingsgraad, alsook hun morele kwaliteiten.

"Op de laagste trap van de beschavingsladder staan, lichamelijk en geestelijk gezien, zonder twijfel de Bosjesmannen" (Rehman 1884: 144).⁴ Deze opmerkingen hoeven ons niet te verwonderen, indien ze worden vergeleken met andere representaties uit die tijd. Bij voorbeeld volgens de Duitse reiziger Hinrich Lichtenstein lijken de San op wilde dieren. Ze hebben geen besef van eigendom en familiebanden, hun taal is arm aan woorden en klanken (Lichtenstein 1811 [1967], band 2: 82). De etnografische juistheid van verschillende voorstellingen is in dit geval echter minder interessant dan de door Rehman ondernomen poging om het bestaande discours rondom Zuid-Afrikaanse inheemse bevolking te veranderen. Meestal doet hij dat ten voordele van de beschreven etnische groepen. De volgorde van de representatie van de San is de volgende: beschavingsgraad, herkomst van hun naam, uiterlijk (anatomische eigenschappen, kleren, versieringen), voedsel, familielevens, taal, mythologie en kunst (rotstekeningen en muziek).

⁴ "Na najniższym stopniu rozwoju tak pod względem fizycznym jako i społecznym stoją niezaprzeczenie Buszmani" (Rehman 1884: 144).

Rehman hekelt de Engelse zendelingen die “wagen te betwijfelen of de Bosjesman werkelijk een mens is en die eerder vermoeden dat hij als een overgangsvorm tussen mensen en dieren zal moeten worden beschouwd, en een onder hen (Fleming) verheugt zich echter op het verdwijnen van dit volk en is van mening dat hun volledige uitroeiing noodzakelijk is om de eer van het mensdom te kunnen redden” (Rehman 1884: 144) ⁵ Daarbij duidt hij ook op een pejoratieve connotatie van het woord ‘Bosjesman’ en verwijst hij naar de etymologie ervan. De naam werd de San namelijk door Nederlandse kolonisten gegeven “met de Malaise ‘orang utan’ als voorbeeld wat in het Maleis ‘de mens uit het bos’ betekent. De kolonisten denken tot de dag van vandaag dat Bosjesmannen geen mensen zijn” (Rehman 1884: 145) ⁶ Zij, de kolonisten, worden dus door Rehman in hoge mate verantwoordelijk gesteld voor het negatieve beeld van de San.

De kolonisten die met Bosjesmannen nauw in aanraking kwamen, verdenken ze van een volledig gebrek aan ouderlijke gevoelens en beweren dat ze in hongersnood hun kinderen onderweg verlaten en als ze door wilden dieren worden achtervolgd, staan ze de kinderen af om zichzelf te redden; verder beweren ze dat Bosjesmannen in woedaanvallen of tijdens huwelijktwisten zich op hun kinderen gaan wreken en dat ze gehandicapte zuigelingen doden. Daarmee wil ik geenszins betogen dat de genoemde gevallen zich nooit onder Bosjesmannen voordoen want de gerechtstatistieken duiden erop dat soortgelijke misdaden vaak ook onder beschaafde volken gebeuren. Toch vind ik het te overdreven om ze als een algemene maat te gebruiken om er karaktertrekken van Bosjesmannen mee te meten. (Rehman 1884: 161) ⁷

⁵ “Osmielifi się powątpiewać, czy Buszman jest rzeczywiście człowiekiem, przypuszczając, że wypadaloby go może raczej uważać za formę przejściową pomiędzy zwierzętami i ludźmi, a jeden z nich (Fleming) cieszy się nawet szybkim niknięciem tego ludu i zupełną zagładę jego uważa za konieczną dla uratowania godności człowieczeństwa” (Rehman 1884: 144).

⁶ “Na wzór malajskiego ‘orang utan,’ co w ówczesnych Indiach Holenderskich oznaczało ‘człowieka z lasu.’ Koloniści do dzisiaj zresztą nie uważają Buszmenów za ludzi” (Rehman 1884: 145).

⁷ “Koloniści, którzy stykali się z Buszmanami z bliska, posądzają ich o zupełny brak uczuć rodzicielskich i twierdzą, że przyciśnięci głodem pozostawiają dzieci w drodze a ścigani przez dzikie zwierzęta poświęcają je dla uratowania siebie samych; że w przystępie gniewu, lub w razie nieporozumień małżeńskich zemstę swą na dzieciach wywierają, a zabijają takie, które przychodzą na świat upośledzone. Nie chcę bynajmniej twierdzić, ażeby wyliczone powyżej przypadki nie istniały między Buszmanami, bo statystyka sądowa przekonywa nas, że zbrodnie tego rodzaju zdarzają się dość często i pośród ludów ucywilizowanych, ale przyjmowanie ich za ogólną miarę charakteru Buszmenów uważam za przesadę” (Rehman 1884: 161).

Rehman schrijft verder dat hij slechts twee voor een Europeaan schokkende gewoontes zag: “Als een vrouw overlijdt die een zuigeling achterlaat, wordt het kind levend samen met zijn moeder begraven; ze verlaten ook onderweg gebrekkige bejaarden, nadat die een klein beetje water en voedsel hebben gekregen” (Rehman 1884: 161).⁸ Hij voegt er echter onmiddellijk aan toe dat zo’n gedrag een direct gevolg is van de levenswijze waar deze stammen op aangewezen zijn.

Ondanks de negatieve beoordeling van de fysionomische eigenschappen van de Bosjesmannen waardoor ze de “indruk wekken van een lager en van nature gehandicapt schepsel” (Rehman 1884: 145),⁹ is Rehman zich ervan bewust dat zijn oordeel op een Europees schoonheidsideaal berust en verre van objectief is. Hij bekritiseert ook de “onsmakelijke school van antropologen die de zwarten als een toonbeeld van bestialiteit en wildheid ziet” (Rehman 1881: 227).¹⁰ Betreffende de eetgewoonten, de godsdienst en de taal van Bosjesmannen wijst hij erop dat het stelsel complexer is dan zijn Duitse, Franse en Engelse voorgangers beweren. Er dient te worden opgemerkt dat Rehman in zijn tekst geen negatieve uitlatingen over de Bosjesmannen uit het hem goed bekende werk van Lichtenstein opneemt¹¹

⁸ “Gdy umrze kobieta pozostawiając niemowlę, takowe żywe razem z matką zagrzebują, a następnie, że niedołącznych starców porzucają na drodze, opatrzysz ich w trochę wody i pożywienia” (Rehman 1884: 161).

⁹ “Wrażenie istoty niższej i od natury upośledzonej” (Rehman 1884: 145).

¹⁰ “Niesmaczną szkołę antropologów, która Murzynów stawiała za przykład dzikości i zwierzęcości” (Rehman 1881: 227).

¹¹ Het Poolse encyclopedische discours over de Bosjesmannen in de tweede helft van de negentiende eeuw werd bijna letterlijk overgenomen uit het werk van Lichtenstein (1811 [1967], band 2:71-88) die ook in de meeste encyclopedieën als bron wordt vermeld. Sommige lexica gaan echter nog verder in de negatieve, stereotiepe uitbeelding van de Zuid-Afrikaanse inheemse bevolking. Fryderyk Henryk Lewestam die in 1860 het lemma *Bosjesmannen* in *Encyklopedia Powszechna* [Algemene encyclopedie] schreef, gebruikte volgende bewoordingen: “Ze drinken veel en gaan op de grond op hun buik liggen gelijk dieren; ze houden van alcohol en tabak en slikken de rook tot ze helemaal bedwelmd zijn. [. . .] Ze hebben geen besef van overheid en gezag en de enige wet in hun gezinnen is geweld en list” [Piją dużo i kładą się brzuchem na ziemię, tak samo jak zwierzęta; lubią też alkohol i tytoń, a dym póty łykają, dopóki się całkiem nie odurzają. [. . .] W władzy i zwierchności żadnego nie mają pojęcia a w ich rodzinach jedynym prawem jest gwałt i podstęp] (Orgelbrand 1859-1869: band 4: 682). De conclusie van de auteur geeft geen ruimte voor eigen interpretaties: “In het algemeen zijn de Bosjesmannen het meest wilde en onbeschofte volk in Zuid-Afrika” [W ogóle Buszmeni są najdzikszem i najbardziej nieokrzesanem pokoleniem w Afryce Południowej]. Het positieve beeld van de Bosjesmannen dat door Rehman in zijn twee boeken werd geschetst, beïnvloedde geenszins de beeldvorming in de Poolse encyclopedieën. *Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana* [Grote algemene geïllustreerde encyclopedie] onder redactie van S. Sikorski die in de jaren 1890-1914 alle stereotiepen uit de encyclopedie van Orgelbrand herhaalt.

(vgl.: Lichtenstein 1811 [1967], band 2: 81-82) en dat hij verwijst naar het meer genuanceerde en nieuwere onderzoek van Gustav Fritsch en Willem Bleek.

De structuur van de representatie bij de Hottentotten is niet veel anders en omvat als volgt: herkomst van hun naam, fysionomische verschillen tussen Hottentotten en Bosjesmannen, levensomstandigheden, voedsel, karaktereigenschappen en taal. Zoals reeds eerder vermeld, is Rehman's oordeel over Hottentotten tegenstrijdig. Enerzijds worden ze qua beschavingsgraad hoger geplaatst dan de Bosjesmannen (ze hebben een meer geraffineerde smaak wat kleren en versieringen betreft) en sommige vroegere kritische oordelen over hen trekt Rehman in twijfel. Hij plaatst bij voorbeeld vraagtekens bij de verslagen van de Zweed Sparrman en de Fransman La Vaillant die beweren dat zuigelingen na de dood van hun moeder worden omgebracht en de ene helft van een geboren tweeling altijd wordt gedood (Rehman 1884: 201). Hij vindt het ook absurd om te betogen dat onder de Khoikhoi kannibalisme voorkomt (Rehman 1884: 200-201).

Maar anderzijds distantieert Rehman zich van de overdreven idealisering van de Hottentotten. Als de voornaamste bron hiervan noemt hij het werk van Peter Kolb (1675-1726), *Caput Bonae Spei Hodiernum* (De huidige toestand aan de Kaap de Goede Hoop, 1719) dat baanbrekend was voor een gedeeltelijke rehabilitatie van de San.¹² "Het is moeilijk om vast te stellen" – schrijft Rehman – "wat in zijn beschrijvingen geloofwaardig en wat overdreven is, want het karakter van dit volk veranderde zonder twijfel nadat het met de beschaving in aanraking waren gekomen" (Rehman 1884: 202-204).¹³ Daarom namen ze soms negatieve eigenschappen aan zoals luiheid, dronkenschap en gebrek aan zelfbeheersing (Rehman 1884: 202-204). Daaraan zijn echter volgens Rehman de Europeanen schuldig, vooral de Nederlandse kolonisten. "Ze drongen het land binnen om ruilhandel te drijven, maar het enige ruilmiddel waar ze gebruik van maakten was brandewijn. Daar verkochten de Hottentotten hun vee voor met als gevolg dat ze op veel plaatsen armoedig zijn geworden en tengevolge daarvan moreel zijn afgetakeld" (Rehman 1884: 204).¹⁴ Rehman's lievelingen, zoals ook bij andere Europese reizigers, zijn de 'Kaffers.' Ze krijgen niet alleen de meeste aandacht in het boek (75 bladzijden) maar worden ook bijna uitsluitend positief beschreven. Wat opvalt is een andere volgorde in de representatie dan dat dit bij de San en Khoikhoi het

¹² Meer over Kolb's werk in Huigen (2007: 27-57).

¹³ "Trudno orzec, co w tym opisach zasługuje na wiarę, a co jest przesadą, gdyż nie podlega najmniejszej wątpliwości, że charakter tego ludu uległ niemałym zmianom w zetknięciu z cywilizacją" (Rehman 1884: 202).

¹⁴ "Udawali się w głąb kraju pod pozorem handlu zamiennego, ale jedynym przedmiotem zamiennym, jakiego używali, była wódka, za którą niedołączni Hottentoci oddawali swoje bydło, wskutek czego w wielu miejscowościach do najwyższej zostali doprowadzeni nędzy, a w ślad za nią poszedł i upadek moralny" (Rehman 1884: 204).

geval was. De beschrijving van hun fysionomie, levenswijze, gewoontes en godsdienst wordt, in het begin van het hoofdstuk, door een historische schets voorafgegaan waarin Rehman hun herkomst en etnische diversiteit uitlegt (Rehman 1884: 225). Zodoende hebben ze hun eigen geschiedenis, iets waar het de boventijdelijke, a-historische Bosjesmannen en geassimileerde Hottentotten aan ontbreekt. Ze maken deel uit van de cultuur, niet van de natuur. "De Kaffers kwamen als overwinnaar uit de strijd met inheemse volkeren alsmede met de dwang van de Europese beschaving" (Rehman 1884: 224).¹⁵ Daarom, schrijft Rehman verder, zijn ze nu nog zo talrijk, onafhankelijk, welgesteld en machtig. Anders dan de San en Khoikhoi die door Rehman met de term 'stammen' worden aangeduid, worden de 'Kaffers' een 'natie' genoemd. Door het gebruik van deze uiterst exclusieve terminologie waar in die tijd bijna uitsluitend Europese natiestaten aan beantwoordden, gaf de Poolse deskundige de Kaffers een hogere historische status. Niet zonder reden eindigt het hoofdstuk met een beschrijving van hun onafhankelijkheidstijd.

Met zo'n hoge positie gaan ook andere positieve eigenschappen gepaard. De 'Kaffers' onderscheiden zich van andere stammen door hun voorbeeldige lichaamsbouw, keurige kleding, rationele economie, beleefdheid en in hun verhouding met kinderen en ouders "zullen ze als voorbeeld kunnen fungeren voor de meest beschaafde naties" (Rehman 1884: 251).¹⁶ "In ordentelijkheid overtreffen ze waarschijnlijk een Poolse boer; ze eten wel met hun handen, maar voor en na het eten worden de handen gewassen en na de maaltijd wordt bij hen ook de mond gespoeld" (Rehman 1884: 243).¹⁷ In Rehman's etnografie van de inheemse Zuid-Afrikaanse volkeren is ook de herkomst van de auteur niet zonder belang. Dit is vooral zichtbaar in subtiele parallellen tussen het lot van de Bosjesmannen en de Kaffers en de politieke situatie van Polen in de 19de eeuw. De San verpersoonlijken in zijn verslagen de verlichtingsmythe van de *noble savage*, waarbij vooral hun vrijheidsdrang benadrukt wordt.

Een verandering van levenswijze is voor hem [de Bosjesman – P.Z.] voornamelijk daarom onmogelijk omdat hij daardoor zijn vrijheid kwijt zou kunnen raken. Door een betere geest gedreven kolonisten en christelijke missionarissen probeerden het lot van Bosjesmannen te verbeteren door hen dicht bij zich te houden en in alle behoeften te voorzien, ze leerden hen de voordelen van een regelmatig leven kennen; deze pogingen mislukten

¹⁵ "Kafrowie wyszli zwycięsko z walki z pierwotnymi krajowcami i z napływem cywilizacji europejskiej" (Rehman 1884: 224).

¹⁶ "Mógłby służyć za wzór najbardziej cywilizowanym narodom" (Rehman 1884: 251).

¹⁷ "Pod względem porządku stoją bodaj czy nie wyżej od naszego polskiego wieśniaka; jedzą co prawda rękami, ale przed i po jedzeniu myją sobie ręce, a po skończonej biesiadzie płuczą usta" (Rehman 1884: 243).

echter, want deze mensen [...] verlieten de blanke nederzettingen en trokken naar hun woestijnen, ze verkozen honger en armoede boven veranderingen van levensstijl. (Rehman 1884: 188)¹⁸

Verder tergt Rehman zijn Poolse lezer door te stellen dat die zo'n keuze als die van de Bosjesmannen voor persoonlijke onafhankelijkheid moeilijk kan begrijpen, want zelf "draagt de Pool van de wieg tot het graf ketenen der slavernij" (Rehman 1884: 188)¹⁹ en heeft geen benul van vrijheid. Rehman zinspeelt dus ongetwijfeld op de Poolse Delingen en geeft uitdrukking aan het ongemak met de politieke situatie in Polen. Arnold Toynbee (1961: 469) verklaart in zijn morfologische studie van de algemene geschiedenis de pogingen om aan de ontgoochelende realiteit te ontsnappen als 'archaïsme' en 'futurisme.' Om het door Rehman geschetste beeld van de inheemse bevolking in verband te brengen met de politieke situatie van Polen in de negentiende eeuw, levert de vlucht in het archaische een uitstekend interpretatiekader. Het archaïsme manifesteerde zich gedurende de Poolse Delingen dikwijls in nostalgie naar het verleden, politieke onverschilligheid en conservatieve vasthoudendheid.

Het conservatieve archaïsme als middel tot het behoud van de identiteit van het nationale bewustzijn lijkt echter volgens Rehman niet de meest ideale oplossing. Hij geeft namelijk harde bewijzen om te laten zien dat het oordeel over het lot van Bosjesmannen, ondanks hun overlevingstactiek, allang geveld is door de verdelgingspolitiek van de Nederlandse kolonisten. Daarom zijn de trotse en onafhankelijke 'Kaffers,' met hun onbuigbaar karakter en de stamhoofden die het Engelse en Hollandse gezag verwerpen een beter voorbeeld voor de onderdrukte Polen.

De representatie van de dappere Kaffers die eerst aan de Hollandse en dan aan de Engelse cultuur ten prooi vielen, moet dus in de Poolse politieke context worden gezien. De belangstelling voor de Indianen had toentertijd dezelfde betekenis. Het tonen van medegevoel voor de Azteken die tegen de Spanjaarden voor hun vrijheid moesten vechten, was tevens een teken van goedkeuring voor de Poolse opstandelingen. Ook in de Tsjechische en de Hongaarse letterkunde komen we dezelfde parallellen tegen. De Indiaanse klederdracht werd tijdens de op elkaar volgende Delingen (1792, 1793) en na de definitieve val van de Poolse

¹⁸ "Zmiana sposobu życia jest dla niego [Buszmena – P.Z.] głównie dlatego niemożliwą, że naraża go na jej utratę. Ożywieni lepszym duchem osadnicy i misjonarze chrześcijańscy próbowali poprawić los Buszmanów w ten sposób, że zatrzymując ich przy sobie i zaopatrując wszystkie ich potrzeby, dawali im poznać zalety regularnego życia; ale próby te nie udawały się, bo ludzie ci [...] opuszczali osady białych i ciągli w rodzinne pustynie, przynosząc głód i nędzę nad zmianę dotychczasowego trybu życia" (Rehman 1884: 188).

¹⁹ "On sam dźwiga od kolebki aż do grobu kajdany niewoli" (Rehman 1884: 188).

republiek (1795) tot kleding van het Poolse patriottisme (Tazbir 2001: 26). Aan het einde van de achttiende en in de negentiende eeuw werd in Polen ook de Haïtiaanse onafhankelijkheidsstrijd breed becommentarieerd. De Poolse empathie voor de Haïtianen vloeide voort uit de waardering van een onderdrukte natie voor elke bevrijdingsbeweging (Tazbir 2001: 283, 285). In een dergelijk kader moeten we dus naar de karakterisering van Bantoe-volkeren in Rehman's reisverslagen kijken. De 'Kaffer' was niet alleen de verpersoonlijking van de *noble savage*, maar vooral van een *brave savage* die voor zijn onafhankelijkheid vecht.

Aan de onafhankelijkheidsstrijd van de 'Kaffers' wijdt Rehman niet minder dan 21 bladzijden, ongeveer een derde van het gehele hoofdstuk. Deze "van nature onomstreden trotse mensen"²⁰ die uit het midden van Afrika stammen, "hadden die kontreien verlaten [...] en nadat ze de Zambezie-rivier waren overgestoken, verspreidden ze zich over het gehele zuidelijke Afrika; ze veroverden de inheemse bevolking van dit land en werden de baas ervan" (Rehman 1884: 281).²¹ Ze waren zo machtig dat zelfs de kolonisten goede betrekkingen met hen trachtten te onderhouden (Rehman 1884: 283-284). Maar "toen de Engelse regering de kolonie in bezit nam en de bevolking met de dag begon te groeien, keken de blanke nieuwkomers begeerlijk naar vruchtbare akkers die in bezit van de Kaffers waren" (Rehman 1884: 290).²² Rehman vertelt met zichtbare bewondering de geschiedenis van hun gewapende weerstand. Hij noemt de Kafferoorlogen "opstanden" en de zwarte krijgslieden "opstandelingen" waarmee duidelijk (tenminste voor de Poolse lezer naar Poolse opstanden tegen Rusland (1830, 1863) verwezen wordt.

4. Rehman's beeld van de Europese gemeenschap aan de Kaap

In zijn representatie van de Europese kolonisten aan de Kaap schenkt Rehman de meeste aandacht aan Duitsers, Engelsen en Afrikaner.

De Duitsers worden uitsluitend positief beoordeeld. Hij laat geen sporen zien van een toen in Polen bestaande kritiek op de germanisatiepolitiek van kanselier Bismarck, die in het kader van de *Kulturkampf* in de provincies Posen en West-Pruisen werd gevoerd. Ondanks Rehman's verwerping van imperialisme en zijn

²⁰ "z natury niezaprzeczenie dumni ludzie" (Rehman 1884: 281).

²¹ "[...] porzucili tamte strony [...] i przebywszy rzekę Zambezi rozbiegli się po całej południowej Afryce, a ujarzmiwszy pierwotnych mieszkańców tego kraju stali się jego panami" (Rehman 1884: 281).

²² "[...] rząd angielski zabrał kolonię, a przyplływ ludności zaczął się z każdym dniem powiększać, biali przybysze poczeli chciwym spoglądać okiem na urodzajne ziemie, znajdujące się w posiadaniu Kafrów" (Rehman 1884: 290).

bezorgde opmerkingen over autochtonen, draagt hij tenslotte het recht tot machtoefening in Zuid-Afrika over op degenen die dat volgens hem het meest effectief kunnen doen: de Duitsers. In beide boeken worden ze uitgebeeld als werklustig, spaarzaam, bescheiden, onvermoeibaar en vooral ondernemend. Hij prijst hun vermogen om tot een groot kapitaal te komen, waardoor zij de "beste kolonisten in de wereld zijn" (Rehman 1881: 39).²³ Met hun solidariteitsgevoel, beleefdheid, gastvrijheid en algemene opleiding overtreffen ze bij verre de Engelsen (Rehman 1881: 40).

Al deze deugden worden met behulp van talrijke voorbeelden gepresenteerd. Niet ver van Worcester bezoekt Rehman een "heel mooie boerderij van een Duitse kolonist" (Rehman 1881: 40).²⁴ Zijn woning onderscheidt zich door zindelijkheid die in Polen zelden wordt gezien (Rehman 1881: 90). De Duitser voldoet dus zelfs in het buitenland aan een zeker beschavingsniveau waar de Polen zich niet mee kunnen meten. Rehman besteedt negen bladzijden aan de beschrijving van een voorbeeldig landbouwbedrijf dat nogal winstgevend is. Hij bewondert de koloniale ijver van de Duitser die ondanks alle moeilijkheden en aanvankelijke tegenspoed een succesvol bestaan in Zuid-Afrika wist op te bouwen.

Op een andere plaats lezen we weer over zijn bezoek aan een Duitse boer met de naam Simens. Hij wordt voorgesteld als een sympathieke, goed opgeleide, intelligente man die door zijn burens hoog wordt gewaardeerd. Simens emigreerde naar Zuid-Afrika, nadat hij in de Krim-oorlog onder de Engelse vlag had gestreden. Dankzij een regeringssubsidie kocht hij een kleine boerderij en trouwde hij met een Afrikanervrouw van Duitse afkomst. Toen in Oranje-Vrijstaat diamanten werden ontdekt, verhuisde hij met zijn familie naar Kimberley. Zijn zaken liepen echter op een fiasco uit en kort daarna overleden zijn vrouw en oudste zoon. Uiteindelijk vestigde Simens zich in Houtbosch, in het noordoosten van Transvaal, waar hij in de subtropische bossen hout kapte en voor zijn gezin zorgde. Simon fungeert in Rehman boek als een toonbeeld van buitengewone wilskracht en koloniale ijver waar de Poolse reiziger een beschrijving van ruim zes pagina's aan wijdt. "Hoewel hij hier slechts met blote handen aankwam, bezat hij na enkele jaren verblijf een ossenwagen, een kudde schapen en contant geld, wat alles tezamen een kapitaal van zeshonderd pond uitmaakte" (Rehman 1884: 111).²⁵

De Poolse afkomst van Rehman lijkt in de bovengenoemde beoordeling van Duitse kolonisten niet zonder betekenis te zijn. Volgens mij laat hij zich hierbij beïnvloeden door de Pruisische vooruitgangsideologie die in de tweede helft van

²³ "[...] są oni najlepszymi kolonistami na świecie" (Rehman 1881: 39).

²⁴ "[...] bardzo ładnej farmie niemieckiego kolonisty" (Rehman 1881: 89).

²⁵ "Choć przyszedł tu z gołymi rękoma, miał po kilkuletnim pobycie wóz z uprzęgiem wołów, stado baranów i gotówkę, co wszystko razem przedstawiało kapitał sześciuset funtów" (Rehman 1884: 111).

de negentiende eeuw een discursieve ruimte schiep voor de kolonisatieplannen van Oost-Europa. De Duitsers werden vaak zowel in de officiële propaganda alsook in de Duitse literatuur als bringer van beschaving voorgesteld. De schrijver Gustav Freytag (1816-1895) – een getrouw volgeling van de Pruisische koloniale ideologie – was er ten diepste van overtuigd dat Oost-Europeanen alleen maar dankzij de Duitse bemiddeling in de westerse cultuur zouden kunnen participeren, dankzij al deze Duitse burgers en boeren die met “ploeg en beitel” de wildernis ten voordele van de moderne, beschaafde wereld hebben veroverd. Ordelijke steden en dorpen, aangelegde wegen, drooggelegde moerassen en gekapte bossen worden hierbij als bewijs gebruikt voor de culturele superioriteit van de Duitse bevolking (Surynt 2006: 78). Deze vooruitgangsideologie werd ook in de jaren zestig van de negentiende eeuw in Poolse kranten uitvoerig bediscussieerd met als vraag welke Duitse deugden overgenomen moesten worden om de nodige sociale en economische veranderingen in de Poolse samenleving te weg te brengen.

Antoni Rehman – afkomstig uit een gekoloniseerd deel van Europa – beweegt zich in zijn beschrijving van de Duitse minderheid in Zuid-Afrika binnen het hegemonische discours dat door Pruisen voor de kolonisatieplannen van Oost-Europa werd gecreëerd. De in zijn tekst voorkomende Duitsers worden dus als succesvolle kolonisten afgebeeld. Ze brengen naar de Zuid-Afrikaanse wildernis niet alleen de technische vooruitgang, maar ook al deze waarden waar de Duitse cultuur mee wordt vereenzelvigd. Een voorbeeld daarvan is een zekere “meneer M.,” een Duitser die in de Oost-Kaap, in de omgeving van George, woont. Rehman logeerde bij hem twee weken lang en hij beschrijft diens weg tot een “aanzienlijke rijkdom” (Rehman 1881: 117).²⁶ Hij onderstreept daarbij het feit dat zijn gastheer een “zeer goede opvoeding en opleiding” kreeg en het handeldrijven in Zuid-Afrika, wat Rehman een “prozaïsche bezigheid” noemt, “heeft zijn gevoel voor kunst en zijn liefde voor wetenschap niet bekoeld” (Rehman 1881: 117, 118).²⁷

De beschavende vooruitgang, het vermogen tot kapitaalaccumulatie en kolonisatie zijn dus determinanten waar de Europese gemeenschap in Zuid-Afrika door Rehman mee wordt gemeten en beoordeeld. De tweede plaats wordt aan Engelsen toebedeeld. Deze worden in twee aparte klassen verdeeld die geen gemeenschappelijke kenmerken hebben: “Welgestelde Engelsen die reeds met hun vermogen naar de kolonie kwamen” en “arme mensen die naar de kolonie komen om hier hun geluk te vinden” (Rehman 1881: 37-38).²⁸ De eerste groep onderscheidt zich door zijn “actieve, daadkrachtige, ondernemende karakter en

²⁶ “znacznej zamożności” (Rehman 1881: 117).

²⁷ “bardzo staranne wychowanie i wykształcenie”; “przedmiot tak prozaiczny”; “nie ostudziło w nim poczucia dla sztuki i zamiłowania dla nauk” (Rehman 1881: 117, 118).

²⁸ “Anglików zamożnych, którzy przybyli do kolonii z majątkiem”; “ludzi ubogich, którzy przybywają do kolonii goniąc za szczęściem” (Rehman 1881: 37-38).

onvermoeibare volhardingsvermogen" (Rehman 1881: 36)²⁹ en kan dankzij deze eigenschappen – volgens de door Rehman geaccepteerde vooruitgangsideologie – aanspraak maken op inbezitneming van Zuid-Afrika. Hij telt de economische bekwaamheden van de Engelsen op en stelt daarbij vast dat ze met recht de positie van de Nederlanders hebben overgenomen. Voor de tweede groep van de Engelse gemeenschap heeft Rehman geen goed woord over:

Het valt moeilijk zich de woestheid van karakter en zeden onder dit volk voor te stellen. Egoïsme en haat voor de naaste is bij iedereen van hen aangeboren; er bestaat geen solidariteitsgevoel; elk woord uit hun mond is of hoon of vloek; hun vrije tijd gebruiken ze niet om te rusten, maar om kaart te spelen wat met ruzie en later met een vechtpartij eindigt. (Rehman 1881: 38)³⁰

Zo'n indeling maakt een gedistantieerde en veilige kritiek mogelijk. Als Rehman op de Engelsen antikoloniale kritiek levert, dan richt hij die niet tegen de 'beschavingsmissie' van Groot-Brittannië, maar alleen maar op de wangedragingen waaraan de onderste lagen van de samenleving zich schuldig maken (Rehman 1881: 38). Het tweede relaas van zijn reis naar Zuid-Afrika begint met een bericht uit Londen waar de toenemende bigotterie en het alcoholisme de auteur aan de superioriteit van het Verenigd Koninkrijk laten twijfelen. Na zijn aankomst in Durban, direct na de Anglo-Zoeloeoorlog van 1879 schrijft hij dat de stad zich met het "Engelse gepeupel" vulde dat van 's morgens tot 's avonds drinkt en dat de "heldendaden van de laatste tocht" verkondigt (Rehman 1884: 32).³¹

De enige kritiek op de Britse koloniale politiek betreft de kwestie rondom de afschaffing van slavernij. Als commentaar op de in 1834 ingestelde abolitie (*the Abolition Act* bevrijdde in Zuid-Afrika rond 35 000 slaven en door het gebrek aan arbeidskrachten en problemen met het uitbetalen van de reeds al te lage vergoedingen gingen vele boerderijen failliet) merkt Rehman op dat deze politiek meer "sluwe berekening" was dan "echte filantropie" (Rehman, 1884: 220). Zijn mening kan evenwel moeilijk als echt antikoloniaal geïnterpreteerd worden.

Zijn scherpste kritiek richt Rehman vooral op de "lome," "luie," "van nature lichtzinnige," "niet aan het werk gewende" en "buitenlanders hatende" Boeren. Ze drinken te veel, leven bij de dag, hun materieel bestaan is uiterst beklagenswaardig

²⁹ "charakterem czynnym, rzutkim, przedsiębiorczym, niezmordowaną wytrwałością" (Rehman 1881: 36).

³⁰ "Trudno mieć wyobrażenie o dzikości charakteru i obyczajów tego ludu. Egoizm i nienawiść do bliźniego jest wrodzoną każdemu; zupełny brak poczucia solidarności; każde słowo wychodzące z ust, jeżeli nie jest szyderstwem, to jest przekleństwem; czas wolny od pracy, zamiast być zużytym do spoczynku, bywa spędzanym na pijaństwie i grze w karty, która wyradza się w sprzeczkę, a kończy się bójką" (Rehman 1881: 38).

³¹ "angielska hołota"; "rycerskie czyny ostatniej wyprawy" (Rehman 1881: 32).

en daaraan is alleen hun eigen luiheid schuldig. "Zolang een Nederlander enkele centen in zijn zak heeft, hoeft hij niet te werken, leeft hij wekenlang van vis en brood en wil hij van zijn vrijheid genieten" (Rehman 1884: 35).³² Al deze negatieve karaktertrekken van de Nederlandse kolonisten zijn naar zijn mening toe te schrijven aan hun herkomst. Het waren namelijk in het begin vooral ontvluchte matrozen – de "laagste groep van elke samenleving" (Rehman 1884: 211). Daarom zijn eigenwaan en brutaliteit hun voornaamste karaktereigenschappen. Daarbij zijn ze heel slecht opgeleid: slechts de helft kan lezen en nog minder schrijven. "Gedurende mijn tweejarige reis kwam ik geen enkele Nederlander tegen die een belangrijke post in de maatschappij bekleedde of die zich door zijn bekwaamheid of andere voordelen onderscheidde" (Rehman 1884: 35).³³

Deze lange lijst van negatieve karaktertrekken die op vele plaatsen van het relaas wordt herhaald, correspondeert bijna letterlijk met het beeld van de Boeren dat door Barrow werd overgeleverd. Barrows werk *An Account of Travels into the Interior of South Africa* (1801 [band II in 1804], Duitse vertaling in 1801) was jarenlang gezaghebbend voor iedereen die door Zuid-Afrika trok. De Duitse reiziger Hinrich Lichtenstein waardeerde de "observatiegeest" en "vlijt" van Barrow, hoewel hij in veel kwesties een ander standpunt innam (Lichtenstein, 1811 [1967], band 1:404-405). Het negatieve beeld van de Nederlandse kolonisten bij Barrow is volgens Lichtenstein te wijten aan zijn dienstbaarheid aan de Britse belangen in de Kaapkolonie. Daarom, als hij de Boeren beschrijft, "taucht er seine Feder dann in die bitterste Galle, um sie als das Non plus ultra von Rohheit, Ungeschicklichkeit, Kurzsichtigkeit und Habsucht zu schildern" (Lichtenstein, 1811 [1967], band 1:66).

Rehman neemt dus Barrows onverzoenlijke houding tegenover de Boeren over en hekelt hun uitbuiting van de inheemse volkeren, "het toonbeeld van strengheid dat alleen op het gedrag van fanatieke Spanjaarden in Amerika in de tijd van de Heilige Inquisitie lijkt" (Rehman 1881: 188)³⁴ Terwijl Barrow in zijn kritiek op de Boeren de Engelse inbezitting van Zuid-Afrika wil rechtvaardigen, mikt Rehman op iets anders. Voorbeelden van gruweldaden die de "vrijheidsliefde" en "verbondenheid met het vaderland" (Rehman 1881: 188) bij de Bosjesmannen

³² "Holender, póki ma kilka pensów w kieszeni, uważa pracę za zbytęcną, będzie żyć po całych tygodniach rybami i chlebem, ale chce używać swobody" (Rehman 1881: 35).

³³ "W ciągu dwuletniej podróży po południowej Afryce nie spotkałem ani jednego Holendra, który by zajmował jakiekolwiek wybitne stanowisko w towarzystwie, albo odznaczał się uzdolnieniem lub jakimi bądź zaletami" (Rehman 1881: 35).

³⁴ "obraz srogości, który tylko w postępowaniu fanatycznych Hiszpanów w Ameryce, za czasów świętej inkwizycji znajduje podobieństwo" (Rehman 1884: 187).

onderdrukken, waren duidelijk gericht op de in de aesopische stijl ³⁵ goed geschoolde Poolse lezers. Ze behoorden dus te weten dat die woorden tegen de bezetters en het politieke *status quo* (Poolse Delingen) waren gericht. Het negatieve beeld van de Boeren vindt echter geen bevestiging in Rehman's persoonlijke ervaring. Zijn contacten met de kolonisten beschrijft hij als "zeer hartelijk." De Afrikaners met wie hij de tocht naar het noorden onderneemt, zijn voor hem "de deugdzaamste en aardigste mensen" (Rehman 1884: 75) ³⁶ die hij ooit heeft ontmoet. Verbaasd over de gastvrijheid en de zachtheid van de Afrikanervrouwen stelt hij vast dat "onder de grove huid van witte Afrikaners nog steeds een eerlijk hart klopt, niet door het venijn van de beschaving besmet" (Rehman 1884: 59). ³⁷ De postkoloniale these van Rehman drukte dus zelfs zijn persoonlijke ervaringen weg.

Zoals in het geval van de positieve karakterisering van de Duitse gemeenschap in Zuid-Afrika is ook deze negatieve beoordeling van de Boeren terug te voeren op Rehman's Poolse herkomst. De Nederlandse kolonisten worden volgens mij door hem gelijkgesteld met Polen en hun plaats in de al reeds genoemde Pruisische vooruitgangsideologie. De Afrikaners worden beschreven in termen van *polnische Wirtschaft* – een denigrerende voorstelling van de veronderstelde Poolse chaos, politieke en economische wanorde waardoor – volgens sommige Pruisische ideologen van de 18de en 19de eeuw – de Polen zelf schuld hebben aan het verlies van hun soevereiniteit. Terwijl de Duitsers en de Engelsen de vooruitgang en de moderne staat vereenzelvigen, worden de Boeren als hun tegenpool gezien. Deze "meneren die hun luiheid en rust genieten" ³⁸ die zich tevredenstellen met hun akkerbouw en die "af en toe hun jachttochten op Bosjesmannen en Hottentotten ondernemen" (Rehman 1881: 35) ³⁹ zijn zelf schuldig aan hun politieke overheersing door Engeland (Rehman verbleef in Transvaal in de tijd van de Engelse annexatie), aan de economische crisis van de republiek en aan de armoede van

³⁵ 'Aesopische stijl' is een manier waarop de betekenis van de tekst naar de lezer wordt overgebracht. De term is terug te voeren op de Griekse koning Aesopus aan wie men de naar hem genoemde fabelen toeschrijft. In die fabelen maakte hij gebruik van stereotiepe dierenfiguren die een allegorische voorstelling van menselijke tekortkomingen waren. In de Poolse literatuurwetenschap (alsook in andere Oost-Europese literaturen) wordt de 'Aesopische stijl' als term gebruikt voor een allegorische of zinspelende uiting met het doel de beperkingen van de politieke censuur (in tijden van Poolse Delingen en tussen 1945 en 1989) om te gaan.

³⁶ "najzacniejsi i najuprzejmiejsi ludzie" (Rehman 1884: 75).

³⁷ "[...] pod chropawą skórą białego Afrykanina bije uczciwe serce, nie zatrute jadem cywilizacji" (Rehman 1884: 59).

³⁸ "Panowie rozkoszujący się w gnuśności i spokoju" (Rehman 1881: 35).

³⁹ "Urządzający tylko od czasu do czasu wyprawę na Buszmenów i Hotentotów" (Rehman 1881: 35).

haar bevolking. Rehman vat de geschiedenis van de Transvaalse republiek samen en wijst hierbij vooral op de alomtegenwoordige anarchie onder de Boeren (Rehman 1884: 66-72). Zijn argumentatie lijkt onmiskenbaar op de sterk geïdeologiseerde Duitse/Pruisische veroordeling van de eigenzinnigheid van de Poolse adel, alsmede van het gebrek aan moderne staatsstructuren aan het eind van de 18de eeuw en in de loop van de 19de eeuw.

Rehman kan dus worden beschouwd als een toonbeeld van het postkoloniale bewustzijn. Hij internaliseert de Pruisische veroordeling van de Poolse achterlijkheid en past deze op de Zuid-Afrikaanse situatie toe. Zijn eigen ervaring met verschillen in beschaving speelt een grote rol in de evaluatie en hiërarchische representatie van Europese minderheden in Zuid-Afrika. De Boeren lijken, zoals de Polen, zelf schuldig te zijn aan het verlies van hun nationale onafhankelijkheid. Zodoende wordt de Pruisische politiek en argumentatiestrategie ten aanzien van de Polen naar Zuid-Afrika verplaatst. De voornaamste kenmerken waren: binnenlandse anarchie, een pre-moderne maatschappelijke structuur (gebrek aan een ontwikkelde burgerstand en goed opgeleide ambtenaren), traag verlopende economische en politieke ontwikkeling. Later kwamen er nog negatieve uitlatingen over het Poolse nationale karakter bij, als ook eisen tot behoud van het politieke evenwicht in Europa dat door de blote aanwezigheid van de Poolse staat bedreigd was (Surynt 2006: 52).

Al deze elementen zijn te vinden in Rehman's oordeel over de mogelijke oorzaken die ertoe hebben geleid dat de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) in 1877 haar soevereiniteit aan Engeland moest afstaan. Daar waren voornamelijk de Boeren aan schuldig, aldus Rehman. In de *Volksraad*, het parlement dus, zaten namelijk alleen maar "eenvoudige mensen van wie niet meer dan de helft hun eigen naam kon schrijven" en de "economie van de Republiek bevond zich in die tijd in een beklagenswaardige toestand" (Rehman 1884: 66-67).⁴⁰ De Boeren waren ook een gevaar voor de politieke stabiliteit in Zuid-Afrika. De zwakke staatsstructuren wisten zich geen raad met opdringende Zoeloes. "De Engelse gouverneur stuurde een waarschuwing naar Pretoria dat ruzies met de autochtonen de rust van Engelse gebieden in gevaar zouden brengen. Indien ze niet ophouden zal de Engelse tussenkomst onvermijdelijk zijn" (Rehman 1884: 69-70).⁴¹ De Britse annexatie van Transvaal, waaraan de Boeren aanvankelijk, zoals Rehman vermeldt, geen weerstand boden, wordt dus gepresenteerd als een historische noodzakelijkheid, een doorslaggevend argument voor hun ondergeschiktheid.

⁴⁰ "ludzie prości, z których zaledwie połowa nazwisko swoje podpisać umiała[finanse Rzeczypospolitej znajdowały się w tę porę w oplakanyim stanie]" (Rehman 1884: 66-67).

⁴¹ "Gubernator kolonii angielskich przesłał do Pretorii ostrzeżenie, że przez zamieszki z krajowcami spokój posiadłości angielskich jest zagrożonym i, jeśli nie ustana, interwencja angielska będzie nieuniknioną" (Rehman 1884: 69-70).

5. Tot slot

Rehmans oordeel over de kolonisatie van Zuid-Afrika moet dus op twee (tegenstrijdige) niveaus worden geïnterpreteerd. Het eerste interpretatieniveau betreft zijn 'programmatische' tekstfragmenten: directe uitlatingen over de situatie van de inheemse volkeren en over de negatieve gevolgen van de Europese kolonisatie in Zuid-Afrika. Het tweede niveau is minder opvallend en laat zich afleiden uit zijn karakteristiek van Europese minderheden (Engelsen, Duitsers, Boeren).

Op het programmatische niveau neemt Rehman een ondubbelzinnige anti-koloniale houding aan. Hoewel het perspectief op autochtonen natuurlijk Eurocentrisch blijft, worden ze overwegend positief beoordeeld. Belangrijk is vooral zijn bewondering voor de 'Kaffers,' met hun drang naar onafhankelijkheid (Rehman 1884: 84). In deze figuur van een trotse, opstandige gekoloniseerde konden de Polen van die tijd waarschijnlijk zichzelf herkennen. Rehman geeft een afkeurend oordeel over de Engelse en Nederlandse houding ten aanzien van de inheemse bevolking, de slavernij, als ook de uitroeiing van Bosjesmannen, Hottentotten en 'Kaffers.' Hij toont ook medelijden met de onderdrukte Boeren (hoewel ze op andere plaatsen in de tekst uiterst steng worden veroordeeld). Als hij over de Eerste Anglo-Boerenoorlog bericht, komt zijn vrijheidsgeest naar voren. Pretoria wordt de hoofdstad van een "vrije, onafhankelijke en neutrale republiek" genoemd (Rehman 1884: 61).⁴² Dat deed de Poolse lezer zonder twijfel aan het lot van zijn eigen land denken.

Op het tweede niveau – waar Rehman de Europese minderheden op een meestal indirecte manier karakteriseert – verliest Rehman zijn antiekoloniale houding. Hij beoordeelt de waarde van de in Zuid-Afrika verblijvende Europeanen op grond van hun kolonisatievermogen. In het relaas van één auteur hebben we dus te maken met twee tegenstrijdige oordelen over de kolonisatiepolitiek: het negatieve oordeel op een algemeen, programmatisch niveau, en het positieve op een wat minder opvallend niveau van gedetailleerde beschrijvingen.

Uit de onderstaande analyses blijkt dat de Duitsers als de meest vooraanstaande koloniatoren worden beschouwd. Hun aanpassings- en volhardingsvermogen, zoals ook hun hoge culturele ontwikkeling zijn hierbij niet zonder betekenis. Één van de mogelijke redenen voor zo'n representatie is een bewust of onbewust gekoesterde bewondering voor de Duitse imperiale gedachte. Uit biografische gegevens valt op te maken dat Rehman vaak in Duitsland verbleef (bij voorbeeld in 1866-67 aan de universiteit van München en in 1881-82 te Bonn) en dat hij zijn meeste vakpublicaties in het Duits schreef. Vermoedelijk hebben deze

⁴² "wolnej, niepodległej i ściśle neutralnej Rzeczpospolitej" (Rehman 1884: 61).

nauwe culturele banden een zekere invloed kunnen uitoefenen. Hij moest er zich ook van bewust zijn dat het verdeelde Polen discursief en feitelijk tot een *object* van de geschiedenis (en tot een prooi hiervan) werd gedegradeerd. Dat liet hem de Duitse vooruitgangsideologie overnemen in de hoop in de toekomst het beschavingsniveau van beter ontwikkelde naties te kunnen bereiken. Als gekoloniseerde verwoordt Rehman de overtuiging dat er elders meer beschaafde en aantrekkelijke samenlevingen bestaan (Thompson 2006: 11). Achter zijn anti-koloniale houding schuilt een postkoloniale inschikkelijkheid.

Verwijzingen:

- Barrow, John. 1801. *An account of travels into the interior of Southern Africa, in the years 1797 and 1798*. London: Cadell & Davies. 1804. *An account of travels into the interior of Southern Africa [...]. Volume the second*. London: Cadell & Davies.
- Dzwonkowski, Teodor Anzelm. 1985. *Pamiętniki, czyli Pamiątka po ojcu dla Józefy z Dzwonkowskich Komornickiej*. Wyd. i opr. Stanisław i Tomasz Komornicki. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Habsmeier, Michael. 1994. *Wilde Völkerkunde. Andere Welten in deutschen Reiseberichten der frühen Neuzeit*. Frankfurt: Campus.
- Huigen, Siegfried. 1994. "Over de grenzen van het koloniale discours." *De Nieuwe Taalgids* 2: 120-130.
- . 2001. "Expedities vanuit Fort Lijdzaamheid: representaties van het binnenland van zuidelijk Afrika door VOC-reizigers in de achttiende eeuw." *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 1: 34-57.
- . 2007. *Verkenningen van Zuid-Afrika: Achttiende-eeuwse reizigers aan de Kaap*. Amsterdam: Walburg Press.
- Kajdański, Edward. 1999. *Michał Boym: Ambasador Państwa Środka*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kuczyński, Antoni. 1990. *Wśród buszu i czarowników: Antologia polskich relacji o ludach Afryki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Lichtenstein, Hinrich. 1811. *Reisen im südlichen Afrika in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806*. [Reprint Stuttgart: F.A. Brockhaus Komm. Gesch. GmbH.] (1967). Band 1-2. Berlin: C. Salfeld.
- Orgelbrand, Samuel. 1859-1868. *Encyklopedia powszechna*. Band 1-18. Warszawa: S. Orgelbrand i Synowie.
- PSB. 1988. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 31. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Rehman, Antoni. 1881. *Echa z południowej Afryki*. Lwów: Gebrynowicz i Schmidt.
- . 1884. *Szkice z podróży do Południowej Afryki odbytej w latach 1875-1877*. Warszawa: Gebethner i Wolff.

- Surynt, Izabela. 2006. *Postępy, kultura i kolonializm: Polska a niemieckie projekty europejskiego Wschodu w dyskursach publicznych XIX wieku*. Wrocław: Centrum Studiów Niemieckich i Europejskich im. Willy Brandta Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Tazbir, Janusz. 2001. *Sarmaci i świat*. Kraków: Universitas Toynbee, Arnold
- . 1961. *Der Gang der Weltgeschichte*. Zürich: Europa Verlag.
- Zajas, Paweł. 2005. "Postkoloniales Echo's uit Zuid-Afrika in de etnografie van Antoni Rehman (1840-1917)." *Stilet* 3: 159-179.
- Żukowski, Arkadiusz. 1994. *W kraju złota i diamentów. Polacy w Afryce Południowej XVI-XX w.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.